

Boekbesprekingen

F. Bovenkerk en L. Brunt, Binnenste-buiten en ondersteboven; de antropologie van de industriële samenleving. Van Gorcum, Assen, 1976, 108 blz.

In dit zeer leesbare boekje leveren de auteurs een pleidooi voor een antropologie van onze Westerse samenlevingen.

Nadat zij enkele motieven hebben toegelicht voor hun afwending van de traditionele antropologie, verdiepen zij zich in het verschil tussen sociologie en antropologie.

Terecht komen zij tot de conclusie dat er nòch een principieel verschil in object, nòch een principieel verschil in methode bestaat. Zij construeren dan een verschil in mentaliteit: de sociologie zou zich volgens hen met 'het brede maatschappelijke midden' bezighouden, de antropologie met 'de rafelrand van de samenleving': hoeren, bandieten, zwervers, needle freaks, kroeglopers e.d. Deze stellingname wordt toegelicht doordat de auteurs, aan de hand van enkele 'sympathieke' en 'onsympathieke' onderzoeksrapportages, hun onderzoekstijl preciseren: een afkeer van het structureel-functionalisme; het prefereren van participerende observatie boven het

creëren van typologieën; een afkeer van enquêtes, 'getal en statistiek'. Citaat: 'In de ogen van veel sociologen lijkt de wereld netjes geordend. In het centrum van hun universum bevindt zich één grote familie Doorsnee, of één gemiddelde, representatieve Nederlander, meestal een man van dertig, veertig jaar, die steekproefsgewijs en met behulp van enquêtes in kaart kan worden gebracht. Zij zoeken naar het algemene en de centrale tendentie, verschijnselen aan de "rafelranden" van de maatschappij vallen daarbuiten' (blz. 42). Wat 'veel sociologen' zijn in dit citaat is onduidelijk; duidelijk is dat het hier primair gaat om het beeld dat Bovenkerk en Brunt van 'veel sociologen' hebben.

De onderzoekstijl die B & B prefereren, lijkt trouwens als twee druppels water op de 'naturalistic research' van (de socioloog) Denzin, en is in het algemeen zeer verwant met de momenteel in de sociologie zo populaire 'interpretationistische' benaderingen.

Mede in dit verband vind ik het nogal pedant dat deze auteurs zich per se antropoloog willen blijven noemen; het is natuurlijk onzin om de sociologie terug te verwijzen naar de bestudering van 'het maatschappelijke midden'. Ik moet er niet aan denken dat in de toekomst

aan de inrichting van de studieprogramma's van sociologie en antropologie discussies vooraf zouden moeten gaan over wat nog wel en wat niet meer als 'rafelrand' van de Nederlandse samenleving is te beschouwen.

Het boekje ontleent zijn belang naar mijn mening méér aan de koppeling van het pleidooi voor participerende observatie dan aan de nauwkeurige beschrijving van — vanuit een bepaald gezichtspunt — perifere groepen. Te lang is in de Nederlandse sociologie de beschrijving van sociale groepen (sinds de sociografische traditie is gaan kwijnen; het is opvallend dat de auteurs nergens deze 'onderzoekstijl' noemen) uit de aandacht verdwenen ten gunste van het beschrijvende en theorie-toetsende massa-onderzoek. Het probleem anno 1977 is echter om niet bij de pure beschrijving van het enkele geval te blijven stilstaan (het zal trouwens interessant zijn om te volgen op welke gronden men objecten, en waar te nemen eigenschappen van objecten, selecteert).

Wil men parallellen trekken, vergelijken, verklaren, dan heeft men falsificeerbare en redelijk algemene theorieën nodig. Een samengaan van antropologie en sociologie (en psychologie) kan daarbij misschien een breakthrough opleveren.

Dat het generalisatie- (en bruikbaarheids!) probleem vraagt om een veelheid van benaderingen, en zeker om combinatie van 'kwalitatieve' en 'kwantitatieve' methoden, komt in dit boekje niet aan de orde. Eenzijdigheid kan echter in eerste instantie haar nut hebben als het gaat om het (weer) in het licht plaatsen van een te lang verwaarloosd object, of van een te weinig geëvalueerde methode. Niet dat deze auteurs overigens een behoefte aan evaluatie van hun methoden uitspreken; voor hen is de observatie 'levensecht' en daarmee is de kous af. Voor uw recensent beginnen de proble-

men echter met de vraag: *wat* moet ik waarnemen (incl. meten) om mijn probleemstelling op te lossen; en dat is een vraag die je zowel bij een enquête, bij (participerende) observatie, bij een simulatie, bij inhoudsanalyse of bij welke methode dan ook, éérst, en met argumenten, moet beantwoorden.

Ik neem aan dat voor de (helaas meestal impliciete, maar in het algemeen 'beschrijvende') probleemstellingen van B & B de observatiemethode de beste of de enig mogelijke is; de lezer realiseren zich dat het hier slechts een beperkte deelverzameling van de vele gangbare probleemstellingen betreft. In dit verband gezien is het boekje, behalve duur, nogal pretentieus.

P. G. Swanborn

J. W. Becker, Het eeuwige heimwee. Chiasme en sektarisme, een historisch-sociologische studie. Alphen aan den Rijn, 1976

Onderzoek naar chiliastische bewegingen is door Nederlandse sociologen nog nauwelijks verricht. Het was dan ook met groot enthousiasme dat ik het boek van Becker, dat in het najaar van 1976 als proefschrift is verdedigd aan de Universiteit te Leiden, ter hand nam. Mijn aanvankelijke geestdrift is na lezing van het werk toch wel wat verminderd. Ik hoop dat hieronder duidelijk te maken.

Beckers boek bestaat, ruwweg gesteld, uit drie onderdelen. In het eerste deel wordt de probleemstelling geformuleerd, de theorie wordt weergegeven en hypothesen, afgeleid uit deze theorie, worden gepresenteerd (Becker, blz. 15-70). Het tweede deel is een beschrijving van twee religieuze bewegingen, namelijk de Zwijndrechtse Nieuwlichters en de Afscheiding onder H. de Cock e.a.

(blz. 73-142). Het derde deel (blz. 143-155) bevat de confrontatie van het in het tweede deel gepresenteerde materiaal met de hypothesen uit het eerste deel. Bij mijn bespreking van Beckers boek zal ik mij door bovenstaande drieling laten leiden.

De probleemstelling, geformuleerd in het eerste deel, luidt: 'Welke maatschappelijke veranderingen moeten aan het ontstaan van een chiliastische beweging vooraf zijn gegaan?' Met behulp van een theorie wordt op deze vraag een voorlopig antwoord gegeven in de vorm van een aantal hypothesen, te weten:

'a. Waar chilasme ontstaan is, moet er een situatie van anomie vooraf zijn gegaan.

b. Waar chilasme ontstaan is, moet het afbreken van belangrijke handelingspatronen voorafgegaan zijn.'

Als alternatieve hypothesen stelt Becker:

'a. Waar een groep van niet-chiliastische aard ontstaan is, is vervreemding voorafgegaan.

b. Waar een groep van niet-chiliastische aard ontstaan is, is er sprake geweest van een proces van werkelijkheidsverlies, dat zich niet ten volle heeft doorgezet' (Becker, blz. 57).

Uit de formulering van bovenstaande hypothesen moge duidelijk worden, met welke problemen Becker te kampen heeft gehad om de abstracte terminologie te 'vertalen' in observatie-termen of indicatoren. Het is immers op grond van de indicatoren slechts mogelijk dat er óf van een vervreemdingssituatie dan wel van een door anomie gekenmerkte situatie gesproken mag worden.

Beckers weergave van de omstandigheden van de Maori's, als zijnde een anomische situatie, geeft de moeilijkheden naar mijn mening al enigszins aan. Hier kan met bijna evenveel recht van een vervreemdingssituatie gesproken worden (Becker, blz. 65).

Aan de door Becker voor het opstellen van zijn theorie gebruikte literatuur ontbreekt het belangrijkste artikel van G. Allan (*British Journal of Sociology*, 1974, blz. 296-311). Juist dit artikel zou Becker bij het uitwerken van zijn hypothesen tot meer genuanceerde uitspraken hebben kunnen brengen.

Op bladzijde 31 schrijft Becker, dat hij een theorie heeft willen opstellen die zoveel mogelijk gevallen dekt. Zijn definitie van chilasme, als een vorm van handelen, sluit naar mijn mening van te voren al een aantal gevallen uit. Indien Becker met 'handelen' bedoelt: het zich actief inzetten van de gelovigen om een duizendjarig Godsrijk te realiseren, dan worden al de bewegingen waarvan de leden passief zijn en afwachten tot God zelf zijn rijk komt vestigen, buiten beschouwing gelaten. Dergelijke bewegingen worden in de literatuur over chilasme veelvuldig besproken (zie Y. Talmon, P. Worsley).

Het tweede deel van Beckers boek is, zoals hiervoor reeds gezegd, een beschrijving van de beweging der Zwijndrechtse Nieuwlichters en van de Afscheidingsbeweging. Mijn bezwaren tegen het ietwat schetsmatige beeld dat Becker geeft, zal ik hieronder laten volgen bij de bespreking van het derde deel.

In dit derde deel behandelt Becker zes hypothesen, die uit de hiervoor genoemde algemene hypothesen zijn afgeleid. Wij zullen enkele van Beckers conclusies weergeven en hierbij een aantal opmerkingen en vragen plaatsen.

1. Het ontstaan van de Zwijndrechtse Nieuwlichters werd voorafgegaan door een sterkere mate van structurele desoriëntatie dan het ontstaan van de Afscheiding.

Becker meent dat deze hypothese door zijn materiaal ook aannemelijk gemaakt is. De tijd waarin de Zwijndrechtse

Nieuwlichters opkwamen, werd gekenmerkt door verpaupering, terwijl de economische en staatkundige situatie waarin de Afscheiding opkwam wel slecht was, maar veel minder onhoudbaar, aldus nog steeds Becker.

— Becker behandelt bij de Afscheiding alleen de situatie op het platteland van Groningen, maar er scheidden zich ook andere gemeenten af — onder Scholte bijv. in de Bommelerwaard. Van de economische, sociale en bestuurlijke situatie in de laatste gemeenten zou ook moeten worden nagegaan of de situatie daar onhoudbaar was. Hetzelfde geldt voor de kleine bewegingen die al rond 1800 ontstonden — bijvoorbeeld in Leeuwarden; hoe waren daar de economische en sociale omstandigheden?

— De structurele desoriëntatie van de Zwijndrechtse Nieuwlichters werd nog versterkt door het herhaaldelijk verhuizen waartoe deze groep zich genoodzaakt zag, terwijl de Afscheiden in hun woonplaats bleven, aldus Becker. De Zwijndrechtse Nieuwlichtersbeweging rekruteerde een groot deel van haar aanhang uit rondtrekkende lieden als turfschippers, losse boerenarbeiders en bedelaars. Was voor deze mensen het herhaaldelijk verhuizen werkelijk een groot probleem of behoorde dit tot hun dagelijkse routine?

2. De leer van de Afscheidingsbeweging had voortdurend aanhang gehad, terwijl de leer der Zwijndrechtse Nieuwlichters vóór haar ontstaan geen continue aanhang kende, aldus Becker.

De leer van de Afscheiding zou al ver vóór haar ontstaan in oefengezelschappen, conventikels, waar de 'oude schrijvers' werden gelezen, aanwezig geweest zijn. Naar mijn mening overschat Becker de homogeniteit wat de leer betreft van deze oefengezelschappen.

Oude schrijvers werden inderdaad gelezen, maar tussen deze oude — zware — theologen zijn nog aanzienlijke verschillen te bespeuren. Een oude schrijver als W. à Brakel past goed in de Afscheidingstraditie, maar zijn werk kent, hoewel hij zich ongunstig uitlaat over chiliasten, wel een aantal verwijzingen naar een komend duizendjarig rijk, dat zal aanbreken als de paus, als Anti-Christ, vernietigd zal zijn.

Voorts onderschat Becker de continuïteit in de leer van gezelschappen die voor het gemak als niet-fijnen gekenmerkt kunnen worden. Als voorbeeld kan hier gelden de leer van de 16e-eeuwer David Joris, die bij de schippers (!) der Overijsselse Vecht tot in de 19e eeuw aanhang vond.

3. De Zwijndrechtse Nieuwlichtersbeweging zou, volgens Becker, een ander leiderstype kennen dan de Afscheiding. Bij de Zwijndrechtse Nieuwlichters, als chiliastische beweging, zou de leider meer zijn opvattingen op kunnen leggen aan zijn volgelingen dan bij de Afscheidingsbeweging het geval kon zijn. Door Graham Allan wordt de vrijheid van een leider in een chiliastische beweging juist in twijfel getrokken, op grond van het materiaal dat hij verzamelde over de Irvingite-movement (zie Allan, *British Journal of sociology*, 1974, blz. 309).

De andere hypothesen die Becker opstelde, bleken ook met het door hem gepresenteerde materiaal niet bevestigd te kunnen worden. Dit in ogenschouw genomen, tezamen met mijn opmerkingen bij de drie bovenstaande hypothesen, waarvan Becker meende dat zij wel met het materiaal bevestigd konden worden, moeten we wel tot de conclusie komen dat de oogst enigszins tegenvalt.

Becker heeft met zijn boek echter een waardevolle bijdrage geleverd door het pad te effenen voor verdere studie. Ik

meen dat met dit boek niet het laatste woord gezegd is over Afscheiding en Zwijndrechtse Nieuwlichters en ik hoop ook dat het Beckers laatste woord niet zal zijn.

L. G. Jansma

Louis Th. van Leeuwen, Het gezin als sociologisch studie-object. Dissertatie Wageningen, Afd. Sociologie en Sociografie, september 1976

Een grondige, in haar soort unieke studie, die zeer veel tijd moet hebben gevergd en een grote zorgvuldigheid van werken. Een analyse van de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie sedert 1945, op basis van de gezinssociologische publikaties, verschenen in de periode 1945-73. Een enorm karwei, op gedegen wijze verricht.

Van Leeuwen heeft nog meer willen doen. De opbouw van het boek laat zien, dat hij in feite vier studies heeft willen verrichten: allereerst een beschouwing leveren over de ontwikkeling van de gezinssociologie in de 19e eeuw, met aansluitend een studie over de ontwikkelingen in dit terrein tussen 1900 en 1940; daarna een behandeling van de gezinssociologie na w.o. II, hetgeen vooral informatie oplevert over de Amerikaanse gezinssociologie, waarmee dan de ontwikkelingen in West-Europa (en Nederland) vergeleken worden; in deze beschouwingen is een uitvoerige bespreking opgenomen van een aantal theoretische benaderingen (stelsels van met elkaar samenhangende begrippen en de erbij horende uitgangspunten, géén uitgebouwde theorieën), zoals deze in de gezinssociologie opgeld doen: de derde studie; tenslotte dan de analyse van de Nederlandse gezinssociologie, met behulp van door Amerikanen ontwikkelde ordeningssystemen, en op basis van de genoemde bibliografische arbeid.

Vier studies, die elk afzonderlijk de

aandacht verdienden, die nu verdeeld moest worden. Het omvangrijke proefschrift heeft daardoor, ondanks de heldere schrijfstijl van Van Leeuwen, een compact karakter, waardoor je soms tot terugbladeren en herlezen gedwongen wordt, maar waardoor ook soms de indruk gewekt wordt dat beweringen en uiteenzettingen herhaald worden. Belangrijker is, dat mede door deze compacte opbouw er bij het lezen de behoefte ontstaat om iets van het commentaar van de auteur te horen. De hier en daar ingelaste samenvattingen zijn daarom het best leesbaar, omdat zij enigszins de visies en vragen van Van Leeuwen zelf laten doorschemeren.

Het hoofddoel van de studie was een beschouwing te leveren over de ontwikkeling van de gezinssociologie in Nederland. Aan een dergelijke studie is zeker grote behoefte, omdat de gezinssociologie (ook in Nederland) een nogal grote ontwikkeling heeft gekend, met leerstoelen aan bijna alle universiteiten en hogescholen en omdat in de 'praktijk' (overheidsbeleid, maatschappelijk werk, welzijnszorg en hulpverlening, kinderbescherming, gezondheidszorg en voorlichting, enz., enz.) nogal wat gezinssociologie wil worden toegepast. Een opname van de stand van zaken en een reflectie op de ontwikkelingen aan de hand van vragen naar de behandelde onderwerpen, de gebruikte theoretische benaderingen en de toegepaste methoden van onderzoek hebben groot nut bij het nadenken over wat gezinssociologie zou kunnen betekenen en voor het scherper waarnemen van ontwikkelingen in de toekomst.

Van Leeuwen heeft deze ingangen voor de analyse (welke onderwerpen?, welke theoretische benaderingen?, welke methoden?) ontleend aan de trendrapporten van de Amerikaanse sociologen Hill en Moge, met de bedoeling de Nederlandse ontwikkelingen vergelijk-

baar te maken met die in het buitenland. Zoals gezegd: als bibliografische arbeid en als doorlichting van de Nederlandse gezinssociologische produktie een unieke prestatie. Van Leeuwen heeft er ongeveer 600 publikaties voor door-gewerkt. Als poging tot verklaring van de beschreven ontwikkelingen roept de studie enige vragen op. Van Leeuwen zegt in zijn tekst (Inleiding, en hoofdstuk 5) dat veranderingen in het denken over huwelijk en gezin, zowel in de samenleving als in de wetenschappelijke bedrijvigheid, hem dwongen een vierde vraag in zijn analyses op te nemen: die naar de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin, voor zover deze van invloed zijn op het sociologische gezinsonderzoek. Een juist gezichtspunt! De taak, die je jezelf hierdoor oplegt, is echter zo ingewikkeld, dat het niet verwonderlijk is, dat Van Leeuwen het heeft moeten laten bij de benoeming van een aantal processen in de samenleving, waarvan mag worden aangenomen dat zij de ontwikkeling in de gezinssociologie hebben beïnvloed. Als zodanig worden aangewezen of zijn te beschouwen: de ontwikkeling van de sociologie en de toename van het aantal beoefenaren ervan, gerichter beleidsdenken, emancipatie van minderheids-groepen, het wegvallen van taboes rondom seks, huwelijk, gezin en het verzwakken van de neiging om de privacy van deze levensgebieden te beschermen tegen onderzoek, de secularisatie, enz., enz. (ik beoog hier niet een uitputtende weergave te geven).

Van Leeuwen heeft het probleem van deze taakstelling natuurlijk ook gezien. In zijn toelichting op het feit, dat de hier bedoelde vraagstelling slechts summier aan de orde kan komen, verwijst hij naar de opzet van de trend-rapporten van Hill en Moge, waarin het nogal formalistische bekijken van de dingen onvoldoende ruimte laat voor een meer

kritisch relateren van samenlevingsprocessen en wetenschapsontwikkeling. Ik denk, dat een kritische bespreking van de systematiek van de genoemde sociologen op dit punt in het betoog Van Leeuwen op allerlei vragen had gebracht, die bij de verdere beschouwing van de Nederlandse sociologie de hier bedoelde relatie samenleving-wetenschap (i.e. gezinssociologie) richtinggevend en verhelderend hadden kunnen werken. Zijn werkwijze zou niet anders zijn geweest, maar de mogelijkheden om eigen commentaar te geven op wat te voorschijn kwam in zijn analyses, zouden zijn vergroot.

Dit is één kant van de zaak. Een andere is, dat Van Leeuwen er kennelijk van uitgaat, dat de wetenschappelijke bedrijvigheid, zoals deze tot uitdrukking komt in de produktie van publikaties, een vrij directe weerspiegeling inhoudt van de probleemstellingen en veranderingen in de samenleving. Het lijkt alsof bias, selectief waarnemen en — eventueel, maar toch niet zo ondenkbaar — opzettelijk stilzwijgen in de wetenschap niet voor kan komen. Op blz. 355 bijv. wordt het feit, dat de periode tussen de beide wereldoorlogen weinig gezinssociologische publikaties heeft opgeleverd, voor een deel verklaard door een verwijzing naar de specifieke belangstelsrichting van de Amsterdamse sociografen, die in deze periode opereerden. Als een even belangrijke verklaringsgrond voert Van Leeuwen echter aan, dat het Nederlandse huwelijk en gezin in deze periode geen spectaculaire veranderingen en de daarbij behorende crisisverschijnselen en aanpassingsproblemen te zien gaven. M.i. valt hier zowel historisch als kennissociologisch nogal wat te bediscussiëren! Er hoeft maar gedacht te worden aan de crisis, de secularisatie, de trek naar de steden, de verschijnselen in Duitsland, enz. Voorts moet bedacht worden, dat het

begin van de werkzaamheden van de Frankfurter sociologen, die Van Leeuwen zelf (vanzelfsprekend, in zijn grondige bespreking) opvoert, valt in deze als rustig beschouwde periode.

Het gaat mij er niet om, het punt aan te voeren dat Van Leeuwen niet historisch uittuttend is geweest, etc. Het gaat wel om de vraag, hoe je denkt over de plaats en de — al of niet door haar zelf bedoeld verwaarloosde — mogelijkheden van de wetenschap.

Een uniek werk in de gezinssociologie. De vraag rijst daarom, wat er met dit materiaal en met deze systematiek verder gedaan gaat worden. Is met dit werk de grondslag gelegd voor een periodieke doorlichting van de Nederlandse gezinssociologie? Gezien de positie van 'Wageningen' in de wereld van de gezinssociologie mag men dit veronderstellen.

In de Bijlagen wordt precies omschreven hoe er is gewerkt bij het ordenen van de publikaties en bij het opstellen van de bibliografie, die in dezelfde Bijlagen wordt geleverd. Een zeer belangrijk gedeelte van het boek!

Tenslotte geeft Van Leeuwen zijn visie op de gezinssociologie via een omschrijving van dit onderdeel van de sociologie. Hij kiest daarvoor vertrekpunten in definities van huwelijk en gezin, zoals deze geleverd zijn door respectievelijk Fischer en Kooy. De koppeling aan elkaar van huwelijk en gezin in deze definities (het een heeft tot doel het gezin te doen ontstaan, het ander is via het huwelijk tot stand gekomen), alsmede de centrale plaats die kinderen (bij Fischer éigen kinderen) daarbij innemen, leidt wellicht tot een te strikte grensbepaling van het gebied. Van Leeuwen blijkt zelf ook over deze grenzen heen te stappen, blijkens de aandacht door hem besteed aan niet-huwelijkse relaties, homofiele relaties en andere 'gezinsachtige' relatievormen.

A. M. van der Heiden

P. Glasbergen en R. Zandanel, Bevolkingsgroei en welvaartsstaat. Een sociologische interpretatie van veranderend fertiliteitsgedrag in Nederland. 1976, VIII + 129 blz.

In deze publikatie wordt getracht een 'institutionele' sociologische verklaring te geven van de daling van het Nederlandse vruchtbaarheidsniveau vanaf het midden der jaren zestig. Het vruchtbaarheidsniveau wordt in deze benadering gezien als het produkt van een patroon van waarden en normen met betrekking tot de aanvaardbaarheid van geboortenregeling, de man/vrouw relatie, de plaats en functie van het huwelijk, de waardering van het kinderen krijgen en de mate waarin bevolkingsgroei als probleem ervaren wordt.

De veranderingen in dit zogenaamde fertiliteitscomplex worden bestudeerd aan de hand van de ontwikkelingen die een aantal 'key-institutions' op dit punt hebben ondergaan. Hierbij komen aan de orde: de overheid, de rooms-katholieke en protestantse kerken, de medische wereld en een aantal pressiegroepen (NVSH, vrouwenbeweging, COC, milieu-actiegroepen).

De veranderingen in deze 'key-institutions' worden in verband gebracht met de ontwikkeling van Nederland tot een welvaartsstaat. De pro-natalistische traditionele oriëntatie op het fertiliteitscomplex maakt door de ontwikkeling van wetenschap en techniek en het ontstaan van een bestaansminimum en -zekerheid voor een ieder, plaats voor een individueel-rationeel genoemde oriëntatie, die een aantasting van het pro-natalisme impliceert. Op haar beurt wordt deze oriëntatie vervangen door een collectief-rationele anti-natalistische oriëntatie ten gevolge van de verandering in de waardering van de verworvenheden der welvaartsstaat. Op deze groeiende collectief-rationele oriëntatie zal volgens de

auteurs een toekomstig Nederlands bevolkingsbeleid zowel qua vorm als qua richting moeten aansluiten.

Het theoretische gedeelte van deze studie is erg beknopt en niet steeds even duidelijk; dat geldt bijvoorbeeld voor de bespreking van het 'psychologische perspectief' van de vruchtbaarheid en de definiëring van de 'institutionele' benadering. Het boek had mijns inziens kunnen profiteren van de opname van de resultaten van sociaal-demografische studies; de samenhang tussen de veranderingen in de 'key-institutions' en in het fertiliteitsniveau had daardoor preciezer aangegeven kunnen worden, terwijl ook de opéénvolging van oriëntaties in de jaren zestig ondubbelzinniger had kunnen plaatsvinden.

De auteurs verwaarlozen overigens de pro-natalistische effecten die de individueel-rationele oriëntatie bevat (met name voor huwelijksfrequentie en -leeftijd). Als terugblik op de ontwikkeling die zich in de jaren zestig en zeventig voorgedaan heeft op een aantal met de voortplanting samenhangende gebieden, heeft het boek echter zeker zijn waarde.

F. van Poppel

B. Goudzwaard, Kapitalisme en vooruitgang, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1976, 285 blz.

Goudzwaard merkt in zijn voorwoord op, dit boek te hebben geschreven omdat de gemeenschappelijke wortels van en samenhangen tussen onze hedendaagse maatschappelijke vraagstukken naar zijn waarneming vrijwel nooit aan de orde worden gesteld. De gekozen oplossingen voor die vraagstukken zouden dientengevolge sub-optimaal zijn. Omdat het *kapitalisme* de meest kenmerkende Westerse maatschappijvorm is en *vooruitgang* daarbinnen het meest op de

voorgond tredende doel, waagt de auteur zich aan een — voor de helft historische — beschouwing over die twee begrippen in onderling verband.

Eerst beschrijft hij de voorbereiding van het moderne kapitalisme als het slechten van een aantal barrières — voornamelijk geestelijke — welke in de middeleeuwse samenleving bestonden, vervolgens waagt hij zich aan een vogelvucht over het tijdvak van industriële revolutie tot en met Keynes om daarna de tegenvallende vooruitgang te illustreren.

Goudzwaards verlangen is, tot een *ontsluiting* van de samenleving te komen, 'dat het leven en samenleven weer een zin en een waarde krijgen buiten de dienst aan de vooruitgang om'. Sterk moraliserend pleit de auteur voor meer 'simultane realisatie van normen'. Hij beveelt aan dat een en dezelfde instantie beslissingen niet langer zou mogen baseren op een deelverzameling van normen, terwijl andere instituties andere zodanige deelverzamelingen tot gelding brengen. 'Deze normatieve opsplitsing van de samenleving verarmt het leven...' De werkingssfeer van maatschappelijke normen zou naar beneden worden gedrukt, zodat zij gelden op het micro-niveau van het gezin, de buurt, de werksituatie.

De start van die 'ontsluiting' zou volgens de auteur kunnen liggen in een op schaalverkleining gerichte ombuiging van de technologie, op een verzwakking van de relatie tussen techniek en economisch rendement, en tenslotte, op een ontworsteling aan utilitarisme.

Goudzwaards boek levert waarschijnlijk voor een groot aantal lezers een zeer nuttig instrument tot 'ontsluiting' van de grote problemen van onze tijd op. Als zodanig is het zeker waardevol.

Hoe authentiek ook, Goudzwaards beschouwing heeft in mijn ogen veel weg van utopisme. Normatieve integratie en schaalverkleining zijn weliswaar binnen

het kader van een redenering voor de hand liggende remedies voor een deel van de ons beklemmende problematiek, doch met betrekking tot de maatschappelijke werkelijkheid wel wat simplistisch van aard.

Partieel zal de werking van zulke impulsen wellicht nut afwerpen — schaalverkleining is trouwens waarschijnlijk ook een deels autonome technologische ontwikkeling! — doch op de 'complexification' (Stafford Beer) waarin moderne samenlevingen zich bevinden, vormen zij geen operationeel antwoord.

Niemand zal van Goudzwaard verlangen dat hij een alomvattende analyse geeft van machtsstructuren en conflicten, maar schiet een economist, die alles weet van collectieve goederen, externe effecten en verdelingsvraagstukken, niet tekort in verantwoordelijkheid bij het achterwege laten van (deel)ontwerpen van operationele strategieën?

Het is onmogelijk, precies te voorzien welke offers de ontwikkeling naar kleinschaligheid zal vergen, maar heel goed te voorspellen dat zij hoog zullen zijn. Deze offers liggen niet alleen — en wellicht niet in de eerste plaats — in de sfeer van minder beschikbare voorzieningen, maar zeker ook in het wegvallen van tal van deelevenwichten — hoe labiel ook — die in staat stellen tot handelen volgens een ethisch primaat.

Om een voorbeeld te noemen, hoe zou het Zuiden van de wereld er na enige tijd aan toe zijn bij een kleinschalig Noorden?

Complexiteit is een te wezenlijke karakteristiek van onze samenleving, zo objectief verankerd in structuren, conflicten en evenwichten, dan dat men haar met de wapens van 'normatieve integratie' en 'kleinschaligheid' doeltreffend tegemoet zou kunnen treden.

Was het slechts Goudzwaards bedoeling geweest, de lezer 'niet bij brood alleen' voor te houden, dan had hij met

een wat meer beknopte beschouwing kunnen volstaan. De in zijn voorwoord beschreven pretenties heeft de auteur m.i. in operationele zin onvoldoende waargemaakt.

R. J. in 't Veld

Prof. dr. W. Albeda, Participatie, arbeid en maatschappij. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1976, 176 blz.

De kern van dit boek wordt gevormd door een aantal voordrachten, die de auteur enige jaren geleden hield op een conferentie in Caracas over participatie, georganiseerd door de Latijnsamerikaanse christen-democratische partijen. Deze aanleiding verklaart de brede aanpak van het verschijnsel participatie.

Albeda schetst vormen van participatie in verschillende Westeuropese landen, gaat uitvoerig in op de relatie tussen vakvereniging en participatie en brengt participatie in verband met de discussie over de gewenste economische orde en de problematiek van een begrensde wereld.

Albeda toont zich een groot voorstander van participatie, die hij omschrijft als 'het deelnemen in de besluitvorming van organisaties, waarvan men deel uitmaakt' (blz. 17). Uitgaande van deze definitie tracht hij te komen tot een concretere formulering van zijn opvatting over participatie door begrenzingen aan te geven en de gevaren die aan participatie vastzitten en die kunnen leiden tot ontsporingen van participatie:

- Men mag niet eisen dat iedereen actief participeert in alle organisaties waar hij deel van uitmaakt.
- Participatie mag niet leiden tot een machtsovername door een kleine, sterk gemotiveerde minderheid.
- Externe regulatie door overheidsingrijpen beperkt de autonomie van de

onderneming en daarmee het participatiebereik van de werknemers.

- Participatie moet rekening houden met de eisen van efficiency en slagvaardigheid.

Bijzonder duidelijk komt ook de opvatting van Albeda naar voren, wanneer hij de relatie tussen vakvereniging en participatie behandelt. Zijn voorkeur gaat uit naar een vakvereniging die optreedt als pressiegroep voor participatie en niet als voertuig voor participatie. Ook wijst hij participatie door controle (disjunctieve participatie) af, evenals een te sterke beklemtoning van het conflict in de arbeidsverhouding.

Over het algemeen zet Albeda zich af tegen socialistische en marxistische participatie-opvattingen en democratiseringsstrategieën in zijn poging om het eigen standpunt duidelijk te maken.

Een uitzondering vormt zijn uitspraak dat het probleem der participatie gezien zou kunnen worden als 'de tragische, maar onvermijdelijke botsing tussen de tweeërlei behoefte, die tot participatie leidde: wens tot beïnvloeding van onderop en streven naar mobilisatie van grote aantallen mensen voor, toch weer door een elite bedachte, doelstellingen' (blz. 19).

Dit laatste brengt hem tot de terechte conclusie dat de functie van participatie dus ook kan zijn, beleidsbevorderend (legitimerend) of beleidsdoorzettend van bovenaf (manipulerend) te werken.

Het is jammer dat de auteur dit gevaar van participatie niet meer heeft uitgewerkt. Misschien had hij dan in zijn overigens zeer geëngageerde studie meer begrip op kunnen brengen voor de door hem bekritiseerde vormen en opvattingen van participatie.

G. E. van Vliet

H. K. Roessingh, Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland, A.A.G. Bijdragen 20, Wageningen, 1976, 562 blz.

De vermoedelijk belangrijkste conclusie van dit Wageningse proefschrift is het aantonen van het internationale belang van de tabaksteelt in de Republiek in de 17e en 18e eeuw. De inlandse productie van tabak (Utrecht, Gelderland) was veel groter dan men steeds gemeend heeft en de invoer van Engelse koloniale tabak (Virginia, Maryland) veel kleiner. Daar de stapelmarkt voor tabak in de 17e eeuw in Amsterdam gevestigd was, betekent dit dat de rol van de inlandse tabak in de Amsterdamse tabaksnijverheid er een van betekenis was, evenals in de tabaksexport van de Republiek.

Dit boek is van belang voor sociologen, omdat Roessingh gebruik maakt van sociologische theorievorming en onderzoek op het terrein van verspreiding van vernieuwingen (innovaties). Hij stelt dan ook vragen als: Hoe kwamen de boeren tot hun beslissingen? Wie kwamen het eerst met een verbeterde methode, introduceerden een nieuw gewas of exploiteerden een nieuwe markt? Hoe bereikte de informatie over een vernieuwing de boeren? Hoe kwamen zij ertoe deze vernieuwing te aanvaarden? Onder welke omstandigheden verspreidde de vernieuwing zich en welke factoren speelden daarbij een rol?

Een tweede punt van belang is de discussie die Roessingh aangaat met de Wageningse landbouwsociologen over het door hen hanteren van de tegenstelling traditionalistisch versus modern agrarisch cultuurpatroon en een relativering van die tegenstelling.

Een derde punt, tenslotte, is de beschrijving van de maatschappelijke regulatie van het gebruik van tabak (als drug) in het West-Europa van de zes-

tiende en zeventiende eeuw.

Naast de economische en landbouwkundige benadering van het probleem, geeft dit proefschrift dus ook een sociologische benadering te zien. Het geheel is een mooi en zorgvuldig voorbeeld van multidisciplinaire geschiedschrijving en dan nog wel door één persoon.

Wil Arts

H. W. A. Hilhorst, Religie in verandering. Een kritische analyse en evaluatie van de sociologische optiek van Peter L. Berger en Thomas Luckmann (1976)

Het is algemeen bekend dat de sociologische benadering van het verschijnsel godsdienst sinds de jaren zestig sterk veranderd is. De concentratie op de kerkelijk-institutionele vorm van godsdienst en de gerichtheid op het — meestal negatief gewaardeerde — verschijnsel van de ontkerkelijking en/of de secularisatie heeft bij velen plaats gemaakt voor de bestudering van een veel breder terrein van zingeving- of betekenis-systemen. En met de verandering van object is ook de wijze van benadering veranderd.

Met deze veranderingen zijn onlosmakelijk de namen van Peter L. Berger en Thomas Luckmann verbonden. En het is daarom verheugend dat we in de dissertatie van Hilhorst een studie voor ons hebben, die de benadering van Berger en Luckmann tot onderwerp heeft. Een benadering, die gekarakteriseerd kan worden als een fenomenologisch-interactionistische, waarbij de godsdienst als kennis- en cultuursociologisch verschijnsel wordt geduid. Hilhorst begint dan ook met de gedachten van Berger en Luckmann weer te geven — op een voortreffelijke wijze, maar helaas met dezelfde wat moeizame taal als de be-

trokkenen gebruiken —, maar direct daarop aansluitend spreekt hij over Schütz en Mead, alsmede over Durkheim, Weber en Marx, omdat hij in de benadering van Berger en Luckmann een synthese ziet van kernelementen uit het denken van deze schrijvers.

Met deze belangrijke studie bezitten we een goed samenvattend overzicht van een bepaalde stand van zaken in de godsdienstsociologie. Maar deze studie laat tevens de zwakke zijde van die stand van zaken zien, namelijk de empirische, de onderzoeksmatige uitwerking van die nieuwe benadering van godsdienst. Berger en Luckmann lieten ons wat dat betreft in de steek. Hilhorst doet een verdienstelijke poging om de methodologische consequenties te analyseren en een onderzoeksperspectief te schetsen, maar wat het laatste betreft lijkt hij mij optimistischer dan de werkelijkheid rechtvaardigt.

G. Dekker

M. Rainer Lepsius (Hrsg.), Zwischenbilanz der Soziologie. Verhandlungen des 17. Deutschen Soziologentages. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1976, 455 blz.

Gottfried Eisermann, Die Krise der Soziologie. Bonner Beiträge zur Soziologie, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1976, 104 blz.

Niet elke Duitse sociologenvergadering kan een historische gebeurtenis worden. En zo is de zeventiende, in het najaar van 1974, ondanks de ruime Nederlandse delegatie die er naar toe was getrokken en met de herinnering aan de zestiende nog levendig, hoewel lang geleden (1968; met de industriële samenleving en het laat-kapitalisme in het brandpunt van de methodenstrijd), een routine-matige gebeurtenis geworden. Zelfs het devies 'weer aan het werk en

resultaten tonen is de beste medicijn' komt maar mat over het voetlicht. Daarvan vormen de door Lepsius plichtsgetrouw verzamelde papers de afspiegeling. Hij verzamelde niet alles, want de bijdragen aan de thema's sociale indicatoren, wetenschapssociologie en medische sociologie zijn elders separaat verschenen. In deze bundel vindt men methoden en technieken, sociale stratificatie en mobiliteit, socialisatie, politieke sociologie en een sectie over de stand van de sociologiebeoefening zelf. Al deze stukken ademen de geest van de titel: een tussentijdse balans met het accent op vorderingen, resultaten en perspectieven, maar, zoals gezegd, mat en zonder de geestdrift van het nieuwe, of van het oude.

De sfeer van de debatingclub van vroeger, toch met een zeker heimwee van vriend en vijand omgeven, zit er nog het meest in bij de eerste sectie onder de titel 'Zum Theorievergleich in der Soziologie'. Daar gaan Hondrich, Habermas, Luhmann, Matthes, Opp en Tjaden in debat over evolutietheorie, systeemtheorie en gedragstheorie. Het is ongeveer het terrein dat ten onzent wordt bestreken door de boekaflevering 1976 van dit tijdschrift over 'Gedrag en structuur'. Het is maar bij vlagen lezenswaard, maar wat een inzet.

Ook Eisermann wordt in de andere bundel door de gegevens van een congres gehinderd, zij het dat het ditmaal de neerslag is van een voordrachtencyclus over langere tijd aan de universiteit van Bonn. De auteurs schuwen de crisis in de sociologie niet, zoals de titel al doet vermoeden, maar men moet er toch bedacht op zijn dat zo uiteenlopende auteurs als enerzijds Gehlen en anderzijds Koffler de lezer in verwarring zullen achterlaten als hun beider krachtsinspanningen slechts achter elkaar in een boek worden opgenomen. Daarbij mist deze bundel de ingebouw-

de remming van de andere om met concrete en nieuwe zaken naar voren te komen. Daardoor hindert het toch wel wat, na een decennium crisis nog steeds abstractheid en pompeusheid als discussiemiddelen aan te treffen. Daarmee komt de 'Leistungsfähigkeit' (een woord dat vaak valt) van de sociologie op de tocht te staan. Niettemin zijn er natuurlijk ook zaken die de moeite waard zijn. Zo vond ik, wellicht vanwege hun relatieve onbekendheid hier, de bijdragen van de twee buitenlanders, Julien Freund en Carlo Mongardini, tot de aardige onderdelen van deze bundel behoren.

J. K. M. Gevers

Kennis en Methode. Tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en methodologie. Boom, Meppel, jrg. 1 (1977), nr. 1, f 47,50 p.j. (stud. f 32,-), 96 blz.

Onlangs is verschenen het eerste nummer van *Kennis en Methode*, een tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en methodologie. In de redactieverklaring wordt een royaal, voor-elk-wat-wils programma aangekondigd. Het biedt: 1. 'een open forum voor het bespreken en vergelijken van specifieke wetenschapsfilosofische en methodologische problemen uit uiteenlopende disciplines'. Voorts wil het behandelen: 2. 'de inbedding van wetenschap in maatschappelijke verbanden'; 3. wetenschapsfilosofische debatten over wetenschappelijke vooruitgang; 4. methoden der sociale wetenschap, waarbij 'de vraag naar aard en inhoud van de wetenschappelijke methode en de vraag naar het maatschappelijk functioneren van de wetenschap in de grondslagendiscussies in de menswetenschappen onontwarbaar met elkaar (blijken) verbonden te zijn' (toe maar!); en 5. wetenschap en samenleving.

In de eerste categorie — die der spe-

cifieke vakproblemen — vallen drie van de vijf artikelen uit dit eerste nummer. Soudijn schreef een aardig overzicht over de moeilijkheden die men in de psychologie ondervindt bij het wetenschappelijk onderzoek van psychotherapieën, en beschreef enkele aanzetten van zulk onderzoek. C. van den Berg (en niet Van de Berg zoals het koft vermeldt) behandelde enkele historische en systematische elementen rondom psychofysica en hersenwerking in zijn opstel over 'Geest en Stof'. Wardekker besprak drie stromingen in de pedagogiek met de bedoeling 'door middel van een beschrijvende indeling, de soms tegenstrijdige visies op die relatie te ordenen' (85). De bijdrage van Van den Berg is de bewerking van een Studium Generale-lezing.

Categorie drie — wetenschapsfilosofie — is vertegenwoordigd in Nauta's artikel over verschillende analyses van wetenschappelijke rationaliteit, te weten die welke context of discovery en context of justification (onder)scheidt, en die van Kuhn, Toulmin e.a. waarbij dat niet gebeurt.

Categorie vier vindt in het artikel van Tymes over Webers eeuwige gelijk een

waardig representant. Hoe aardig overigens ook de uiteenzetting van Webers kentheoretische opvattingen in dit artikel is, de conclusie dat Weber een conventionalist is omdat hij 'objectiviteit' nader kwalificeert, lijkt mij onjuist. Dat tevens daarom Popper en Weber 'uit verschillende werelden komen' (37) is vreemd, aangezien ook Popper 'objectiviteit' nader kwalificeert als 'intersubjectiviteit'.

'Wetenschap en samenleving' (5) en 'het brede maatschappelijke gebeuren' (2) zijn niet in dit nummer vertegenwoordigd. De lijst van medewerkers suggereert echter dat dit verzuim in de toekomst zal worden goedgeemaakt. Overigens zijn artikelen van Doorman, Brandt Corstius en Van de Hoofdacker aangekondigd.

In de boekenrubriek is werk van en rondom Imre Lakatos besproken.

Al met al geen wereldschokkend nieuws, dit nieuwe tijdschrift, wel een correcte afspiegeling van het Nederlandse wijsgerig reflecteren op wetenschap en wetenschapsbeoefening.

H. W. Blom